

LECH BIEGANOWSKI

Poznańskie okulary w XVI stuleciu — przyczynek do historii okularów w Polsce

Poznan Sixteenth Century Glasses — a Contribution to the History of Spectacles in Poland

Streszczenie

Najstarszy dokument potwierdzający występowanie okularów w Polsce jest datowany na rok 1485 i pochodzi z Krakowa. Kolejne informacje o okularach pojawiają się w następnym wieku. Notatki z XVI wieku w spisach inwentarzowych należących do poznańskich mieszczan zajmują ważne miejsce w badaniach historycznych. Artykuł prezentuje dokumenty poświęcone okularom. Zawiera także ikonografię z tamtego okresu pochodzącą z Wielkopolski.

Słowa kluczowe: historia okularów w Polsce; historia okulistyki, okulistyka renesansowa

Summary

The oldest document proving the existence of spectacles in Poland dates from 1485 and is of Cracow provenance. Subsequent information about spectacles dates back to the following century. The 16th-century notes in the inventories belonging to burghers of Poznań play an important role in historical studies. The article presents the documents that discuss spectacles. It also contains the iconography of that period coming from Great Poland.

Key words: history of eye-glasses in Poland, history of ophthalmology, ophthalmology in the Renaissance

Wiadomości o pojawieniu się okularów w zachodniej Europie datują się na przełom wieku XIII i XIV¹. W Polsce okulary pojawiły się później. Najstarsze wzmianki pochodzą z Krakowa z 1485 roku — okulary wymienione

są w inwentarzu różnorodnych rzeczy należących do Waltera de Sancto Galio: „Res Walteri de Sancto Galio [...] Item 7 drucklen ogenspegil [...] Similiter et Hannus Otto recognovit se emissa circa dictam Barbaram Rotcaserin de rebus videlicet brillis...”².

Warto zwrócić uwagę, że w dokumencie tym spotykamy dwa terminy dotyczące tej pomocy optycznej: *ogenspegil* (sc. *Augenspiegel*) oraz *brillis*. Nie zajmowano się do tej pory kwestią użycia w tym dokumencie

¹ Szersze omówienie tego tematu znaleźć można w następujących opracowaniach: Bednarski A.: *Historia okulistyki w Polsce w wieku XIII–XVIII*, Lwów 1928, s. 99–113; Konopka S.: *Dzieje polskiego wynalazku. Rzecz o okularach*, Arch.Hist.Med. 1959, XXIII, z. 3, s. 413–421; Wyrobisz A.: *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław 1968, s. 159–163; Kwiatkowska-Kawecka Z.: *Wynalezienie okularów i ich rozpowszechnienie się ze szczególnym uwzględnieniem historii okularów w Polsce*, Klin.Oczna 1971, 41, 5, s.753–759; Bieganowski L., Małek J.: *Nowe przyczynki do historii okularów w Polsce w XVI w. (Gdańskie okulary księcia pruskiego Albrechta)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1974, XIX, 2, s. 291–303; Bieganowski L., Małek J.: *Neue Beiträge zur Geschichte der Brille in Polen im XVI. Jahrhundert (Die Danziger Brille des Herzogs Albrecht von Preussen)*, Hist.ophtal.intern, 1980, I, s. 287–299.

² Płaśnik J.: *Cracovia artificum*, 4, Kraków 1917, 901; Zapis ten cytują: Bednarski A.: *Historja okularów w Polsce. Wiek XV–XVIII*, „Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych”, 1927, VI, z. 1, s. 1–11; tenże: *Historia okulistyki*, s. 99–100; Wyrobisz A.: *op.cit.* s. 159; Bieganowski L., Małek J.: *op.cit.*, s. 293; Bieganowski L.: *Zarys historii okulistyki w Polsce*, Arch. Hist.Filoz.Med. 1989, 52, z. 2–3, s. 175–197; wymienia ten dokument Kwiatkowska-Kawecka Z.: *op.cit.*, s. 757.

dwóch tak różnych określeń, uznając, że oba te zwroty dotyczą jednego przedmiotu, czyli okularów. Można jednak sądzić, że musiała istnieć jakaś racjonalna przyczyna użycia tych odmiennych określeń w jednym dokumencie. Wydaje się, że powodem mogła być okoliczność, iż termin *ogenspegil* odnosił się do okularów, a drugiej nazwy użyto, aby nazwać soczewki. Za takim wnioskiem przemawiać może zastosowanie w omawianym dokumencie liczby mnogiej (*de rebus videlicet brillis*). Przyjęcie takiego sposobu interpretacji tych zapisów sugerowałoby, że poza okularami używano do czytania również pojedynczych soczewek. Można też założyć, że zapewne istnieli już wówczas w Polsce rzemieślnicy umiejący z takich soczewek wytwarzać okulary³.

Następna informacja związana z okularami w Polsce, a także innym przyrządem optycznym w postaci lupy (określonej jako *speculum lapideum*) pochodzi z 1535 r. Jest to wzmianka zanotowana co prawda również w Krakowie, jednak wiąże się w pewnej mierze z Poznaniem, a to przez osobę posiadacza tych przyborów optycznych. Właścicielem bowiem zarówno dwóch par okularów, jak i wspomnianej lupy był pochodzący z Poznania Wojciech Baza, sławny profesor medycyny Uniwersytetu Krakowskiego⁴: „res conscripte d. doctoris Alberti Basa de Posnania [...] stola doctoralis medicine, teca cum z oculariis, speculum lapideum...”.

Jeszcze jedna wiadomość o okularach związana z Poznaniem, chociaż dotycząca krakowskiej księgarni Jana Scharfenbergera, pochodzi z 1547 roku. W inwentarzu bowiem książek i różnorodnego sprzętu wspomnianej księgarni wymieniony jest księgozbiór poznańskiego mieszczanina Jana Lotara wraz z ponad 30 okularami oraz futerałami⁵.

Cennym źródłem odnoszącym się do okularów okazały się także inwentarze mieszczańskie zawarte w księgach miejskich Poznania. Zbiór ten dotyczy głównie mieszkańców tego miasta, chociaż są w nim również spisane przedmioty osób pochodzących z Wrocławia,

³ Udowodnione zostało istnienie wytwórców okularów w Gdańsku, patrz: Bogucka M.: *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIII–XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 16.

⁴ Ptaśnik J.: *Cracovia artificum*, 5, Kraków 1937, z. 2, 831. Jako pierwsi zapis ten cytowali: Bieganowski L., Małek J.: *op. cit.*, s. 239. O identyfikacji lupy patrz: Bieganowski L., Wróblewski W.: *Speculum lapideum — średniowieczna lupa*, [w:] *Wkład Starożytności, Średniowiecza i Renesansu w rozwój nauk medycznych*, Toruń, 1983, s. 25–30.

⁵ Benis A.: *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, 1892, 7, s. 22, 23, 37; Bednarski A.: *Historia*, s. 102, Wyrobisz A.: *op. cit.*, Kwiatkowska-Kawecka Z.: *op. cit.*, s. 757; Bieganowski L., Małek J.: *op. cit.*, s. 294.

RYC. 1. Angelus Silesius: Handlarz „norymberszczyzną” — 1664 rok

Torunia, Pragi, Norymbergii czy Lubeki. Było to spowodowane przyjęciem zasady, „że w wydawnictwie zostaną zamieszczone wszystkie inwentarze tych osób, które przebywały i posiadały spisany majątek w Poznaniu, bez względu na ich pochodzenie i przynależność społeczną”⁶.

We wspomnianych inwentarzach mieszczańskich zawartych w księgach miejskich Poznania występuje kilka wzmianek o okularach pochodzących z drugiej połowy XVI wieku. Według przebadanych materiałów właścicielami okularów były następujące osoby:

- 1) młodzieniec, który utonął, nazwisko nieznane — inwentarz z dnia 12 marca 1550 wymienia: „ocularia” wartość 1 floren i 12 groszy⁷;
- 2) kupiec wrocławski Jan Freyberger — inwentarz spisany 10 maja 1561: „11 zwierściadtek norymberskich gr 15, [...] 34 par okularów i wierściadło” wartość 2 floreny i 6 groszy⁸;
- 3) kupiec norymberski Józef Ewa — inwentarz (pisany po niemiecku) z dnia 4 maja 1566 wymienia:

⁶ Nawrocki S., Wiśłocki J.: *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, Poznań 1961, s. VI.

⁷ *Ibidem*, s. 19 (nr 30).

⁸ *Ibidem*, s. 72 (nr 100).

RYC. 2. Drzeworyt ze strony tytułowej kancjonału *Pisnie Chwal Bozkych* — drukarnia Jana Auguźdeckiego, Szamotuły, 1561 rok. Poniżej detal z ryc. 2.

4 tuziny *Feltbrillen* o wartości 1 florena i 8 groszy oraz 8 skrzyń zyneczek z okularami (*kestell mitt brillen*) o wartości 4 florenów, a także 13 tuzinów futerałów do okularów (*brillenfutter*) o wartości 2 florenów⁹;

4) Andrzej Pegniczer, kupiec norymberski — inwentarz pośmiertny spisany 19 lipca 1568 oraz 17 maja i 26 lipca 1569 zawiera m.in.: „3 snopki puzderek do okularii”. Wśród kilkudziesięciu pozycji tego inwentarza wymieniono także: „12 papierów nerberskich pier-

niczków spleśniałych [...] 15 par noży [...] pudełko igieł [...] pudełko szydeł [...] 21 mosiężnych łańcuszków [...] 5 funtów słoniwych grzebieniów, kożdy funt po złotemu [...] 2 snopyszki prochu do kichania [...] 4 tuziny paciorków czerwonych [...] 9 papierków zwierciadełek malutkich w blachach [...] 2 pudle naparstków [...] brzytwę 10 w węzłku”¹⁰;

5) Henryk Rubanek, cyrulik — inwentarz pośmiertny spisano 18 sierpnia 1575. Zawiera on „oculariae ze srebrem jedne”. Ponadto spisane zostały m.in.: „... patela miedziana do maści [...] nożyczek sześcioro norymberski roboty, a jedna proste [...] 10 puszczańdł norymberskich, szterzy prostych, a szterzy ze srebrem; 12 instrumentów do zębów [...] 2 puszeki cenowe do maści”¹¹.

Z prezentowanego zestawienia inwentarzy wynika, że zwykli obywatele Poznania (młodzieniec, który utonął i cyrulik Rubanek) posiadali po 1 parze okularów. Uczony profesor uczelni krakowskiej (rodem z Poznania) był właścicielem 2 egzemplarzy okularów oraz lupy. Jedynie mieszczanin poznański Jan Lotar miał aż 30 par okularów, co pozwala przypuszczać, że zapewne nimi handlował.

Większą liczbę okularów spotykamy w inwentarzach przedmiotów pozostałych po kupcach pochodzących z Norymbergii i Wrocławia. Nie budzi wątpliwości, że kupcy owi, poza innymi towarami, handlowali również okularami, gdyż wśród wielu artykułów sprowadzonych przez nich do Polski było parę tuzinów okularów lub futerałów do nich. Warto zwrócić uwagę, że wśród różnorodnych artykułów, którymi handlowali wspomniani kupcy, znajdowały się m.in. pierniki norymberskie („spleśniałe”, jak skrupulatnie zaznacza osoba spisująca inwentarz), noże, brzytwy, nożyczki, lusterka, igły, naparstki, łańcuszki, paciorki, a więc towary zwane „norymberszczyzną”.

Interesujący w tym kontekście jest też cytowany wcześniej spis przedmiotów należących do cyrulika Rubanka. Poza okularami bowiem inwentarz ten zawiera wymienione *expresis verbis* wyroby określane jako norymberskie: „nożyczek sześcioro norymberski roboty [...] 10 puszczańdł norymberskich”.

Określenia te wyraźnie wskazują na niemiecką proweniencję instrumentów używanych do wykonywania upustów krwi przez poznańskiego cyrulika. Fakt ten pozwala przypuszczać, że również inni przedstawiciele tego zawodu korzystali z narzędzi „norymberskiej roboty”. Handlem takimi towarami trudnili się jednak nie tylko dość zamożni kupcy, tacy jak wymienieni w omówionych inwentarzach Jan Freyberger, Józef Ewa czy

¹⁰ *Ibidem*, s. 102 (nr 143).

¹¹ *Ibidem*, s. 169 (nr 202).

⁹ *Ibidem*, s. 86, 87 (nr 126).

Andrzej Pegniczer, lecz także wędrowni handlarze „norymberszczyzny”, obnoszący swoje towary po dworach, plebaniach, karczmach, odpustach czy jarmarkach.

Innym pouczającym źródłem wiedzy na temat okularów jest ikonografia, szczególnie w aspekcie ich wyglądu. Z Wielkopolski pochodzi interesujący pod tym względem ariański śpiewnik *Piesne Chwał Bożskich* wydany w Szamotułach w 1561 roku.

Okulary znajdujące się w niektórych z wymienionych inwentarzy były bardzo różnie wyceniane. Aby zilustrować ich wartość, podaję ceny różnych towarów znane z Krakowa (niestety nie ma informacji o cenach w Poznaniu)¹².

Okulary młodzieńca, który się utopił, oceniono w 1550 roku na 1 florena i 12 groszy (czyli 42 grosze). W 1551 roku 1 garniec wina kosztował ok. 10 groszy, za beczkę piwa płacono ok. 16 groszy, a buty kosztowały 11 groszy.

Cena okularów oferowanych przez kupca wrocławskiego Jan Freybergera w 1561 roku (przypomnijmy: „34 par okularów i wierściadło [...]” wartości 2 florenów i 6 groszy) wynosiła ok. 2 groszy za sztukę (!). Wówczas za beczkę piwa płacono ok. 21 groszy, garniec wina kosztował ok. 12 groszy, a koszt butów wynosił ok. 13,5 grosza.

W 1566 roku kupiec norymberski Józef Ewa posiadał 4 tuziny *Feltbrillen* wartości 1 florena i 8 groszy (tak więc 48 okularów wyceniono na 38 groszy). Cenę okularów należy więc przyjąć za około 1 grosza za sztukę (!). W tymże roku garniec wina kosztował ok. 14 groszy, a cena butów wynosiła ok. 13,5 grosza. Beczkę piwa w 1565 roku można było kupić za 31,5 grosza, a dwa lata później cena beczki piwa wynosiła 15 groszy (ceny piwa w roku 1566 nie podano).

Wyceny wymienionych okularów dokonywano na podstawie nieznanych nam kryteriów. Wpływ na zaskakująco niską ich cenę w niektórych inwentarzach miały zapewne hurtowe ilości ocenianych przedmiotów. Nie można wykluczyć, że niektóre terminy (np. *brillen*) oznaczać mogły zarówno okulary, jak i pojedyncze soczewki. Przy ocenie wartości znaczenie miał

też przypuszczalnie materiał, z którego wykonano oprawę okularową. Wiadomo z zachowanych ekspozycji muzealnych, że oprawy okularów wykonywano wówczas z drewna, żelaza, żelaza posrebrzanego, z kości słoniowej, srebra, złota, a nawet wysadzano klejnotami. Wspomniane hurtowe ilości okularów musiały mieć zapewne prymitywną, taną oprawkę drewnianą bądź metalową, stąd zapewne ich niska cena. Wpływ na nią mógł mieć też sposób mocowania okularów do głowy. Z całą pewnością okulary przytrzymywane przy oczach ręką były tańsze od okularów z oprawkami sprężystymi czy posiadającymi system zawiasów utrzymujących okulary przed oczyma.

Przedstawiony materiał dowodzi, że jednym z ośrodków, przez który okulary przenikały do Polski w XVI stuleciu był Poznań. Wydaje się, że istotnym źródłem zaopatrzenia naszego kraju w ten artykuł byli kupcy z Norymbergii i z Wrocławia. Mogli oni sami zajmować się rozprowadzaniem okularów wśród osób zainteresowanych ich nabyciem lub też w Poznaniu znajdowali źródło hurtowego zbytu, a może i wytwórców okularów. Nie można oczywiście wykluczyć, że niektóre z wymienionych w inwentarzach poznańskich okularów mogły pochodzić z innego źródła, np. z Gdańska¹³. Przyrząd ten był już w XVI wieku w Polsce dość powszechnie używany¹⁴ i to przez przedstawicieli różnych warstw społecznych (profesor medycyny, cyrulik, mieszczanie, młodzieniec nieznanego nazwiska). Świadczenia ikonograficzne zdają się wskazywać ponadto, że okulary znane były również w środowisku arian polskich.

Zaprezentowane dokumenty świadczą, że Poznań i Wielkopolska — obok Krakowa — dostarczają największej informacji związanych z historią okularów w XVI stuleciu w Polsce.

Adres do korespondencji
ul. Storczykowa 40
87-100 Toruń

¹³ Bogucka M.: *op. cit.*, s. 16.

¹⁴ Istotnym dowodem rozpowszechnienia okularów w Polsce jest też fakt, że spotykamy się z ich nazwami w XVI-wiecznej polszczyźnie literackiej w utworach wydawanych w Krakowie i Wilnie. Kwestię tę poruszono w innych opracowaniach (por. Bieganowski L., Małek J.: *op. cit.*, s. 295).

¹² Pelc J.: *Ceny w Krakowie w latach 1369-1600*, Lwów 1935 (jednostki monetarne: s. 27; ceny piwa: s. 29; ceny wina: s. 39, 40; ceny butów: s. 115, 116).